

Uzuálnost, funkčnost a systémovost jako kritéria gramatičnosti: K jednomu typu morfologické derivace (*udělajíc – udělající*)

FRANTIŠEK ŠTÍCHA

Usage, functionality and systemicity as criteria of grammaticality: On one type of morphological derivation (*udělajíc – udělající*)

ABSTRACT: The adjective derived from the present active participle of imperfective verbs (called ‘přechodník’ in Czech; e.g. the adjective *dělající* derived from the imperfective participle *dělajíc*) is very common in present-day written Czech. On the contrary, the adjective derived from the present active participle of perfective verbs (e.g. *udělající* derived from *udělajíc*) is extremely rare in written texts and perhaps non-existent for the native speaker of the Czech language. That is why all grammars of Czech either argue that this kind of verbal adjective does not exist in Czech or they do not mention it at all. In this paper, I try to show that this claim (or implicit assumption) is false. This type of adjective cannot be declared as non-existent because tens (and maybe hundreds) of different adjectives of the respective type (*udělající*) are used in standard texts on the internet. It is also shown in this paper that this adjective cannot be rejected as non-systemic either. The last grammaticality criterion is valid as well: the general textual function of the verbal adjective is a nominalization of the potential attributive clause (e.g. *vytvořící* for *který vytvoří* – *creating* (perfective) for *who will create* (perfective)).

Key words: criteria of grammaticality, usage, functionality, morphological derivation, corpus linguistics, participle

Klíčová slova: kritéria gramatičnosti, uzuálnost, funkčnost, morfologická derivace, korpusová lingvistika, participium

1. Úvodem

Nemělo by dnes již být pochyb o tom, že kritéria gramatičnosti¹ jsou uzuálnost, funkčnost a systémovost. Mnoho pochyb či spíše úvah a snah o teoretická řešení by naopak mělo vycházet z otázek, jak úzus zjišťovat, v čem lze funkčnost vidět a čeho se může systémovost týkat.

Pokusíme se v tomto článku navázat na naše předchozí práce na toto téma a na jednom speciálním případě morfologické derivace ukázat, že existují jevy, které lze pokládat zároveň za systémové i nesystémové, jsou doloženy v dané době v řadě rozmanitých kvalitních textů, nicméně jejich úzus je relativně velmi omezený, a tyto jevy dosud buď nebyly gramatikami a gramatiky registrovány, nebo jsou prohlášeny za neexistující či „neústrojně“ (tj. v naší terminologii „negramatické“). Pokusíme se ukázat, že kritériem gramatičnosti takových jevů je jejich sémantická a komunikativní funkčnost spojená se srozumitelností a doložitelností úzu, byť minimálního.

¹ V dřívější stati definujeme gramatičnost jazykového prostředku stručně jako „jeho integritu v rámci gramatiky“ Štícha (2001, s. 161).

Podle všech dosavadních českých gramatik v současné češtině neexistují slovesná adjektiva odvozená od prezentních přechodníkových tvarů dokonavých sloves (např. *vynořící se, vyvrcholící, projevící se*). Aktivní verbální adjektiva pro současný děj jsou podle Mluvnice češtiny (MČ) „fundována výhradně slovesy nedokonavými“ (Dokulil et al., 1986, s. 322). Podle tohoto tvrzení by následující věty z internetu obsahovaly negramatický výraz:

Toto je jedno z míst, kdy umělost jde prudce stranou; ambivalentní, jakoby odjinud se vynořící motiv vzteku a únavy zasadí básni nečekanou pointu.

Příprava se postupně přesune do herní fáze vyvrcholící soustředěním na turecké Riviére.

Samozřejmě snáze může nastat i kardiovaskulární selhání, byť jen projevící se tzv. srdeční slabostí, ale třeba i synkopou (krátkým bezvědomím).

Je však snad zcela zřejmé, že tyto texty jsou psány spisovnou češtinou dobré obsahové, gramatické i stylistické úrovně. Máme tu přesto, vzhledem k údajům dosavadních českých gramatik, považovat tvary slovesných adjektiv daného typu za negramatické? Nebo máme tyto tvary pokládat za negramatické vzhledem k jejich extrémně nízké frekvenci, která vyvolává dojem poměrně značné neobvyklosti?

2. Dosavadní lingvistické pohledy na přechodník „budoucí“ a z něj derivované adjektivum (*udělajíc – udělající*)

Abychom mohli na výše položenou otázku kompetentně odpovědět, je třeba nejprve ve stručnosti představit a zhodnotit historii lingvistických pohledů nejen na slovesná adjektiva typu *udělajíc, přinesoucí*, ale také na jejich potenciální derivační základ, tj. tvar sg. fem. tzv. přechodníku „budoucího“ (*udělajíc, přinesouc*). Tvarů přítomného a minulého přechodníku dokonavých sloves se podle zjištění E. Dvořáka (1983, s. 65) užívá od počátků obrození do 20. let 19. stol. v podstatě bez funkčního rozlišení, tj. o předčasných dějích minulých i budoucích. Podle Dvořáka „k rozlišení časové platnosti“ obou přechodníkových tvarů „nedávaly dostatečný podklad ani obrozené mluvnice“ (ibid.). Dvořák dále uvádí, že přechodníků přítomných od dokonavých sloves se nepřestalo užívat ani na sklonku obrození a že velmi často jich užívá B. Němcová; o synonymii tvaru přechodníku přítomného s tvarem přechodníku minulého u dokonavých sloves svědčí podle Dvořáka jejich koordinace nebo jejich střídání v obdobném kontextu, např.: *řekla babička, udělavši kříž a vstanouc ze země; ptala se babička vstoupivši do síně – babička přistoupíc k rakvi udělala kříž nad umrlou*. Poobrozené kodifikace 19. století však začaly požadovat, aby se přítomný přechodník dokonavý užíval pouze pro předčasný děj budoucí, a tím urychlily „proces, který vedl k jejich ústupu a nakonec zániku“ (ibid., s. 67).

V současné češtině podle Dvořáka tvary jako *udělajíc, přinesouc, přistoupíc* neexistují. MČ vidí věc tak, že tento přechodník „zcela zastaral a vyšel z užívání“ (Komárek et al., 1986, s. 154). Ještě opatrněji formuluje Příruční mluvnice češtiny (PMČ): „Přechodník přítomný vyjadřuje současnost“, a proto „se tvoří téměř výlučně od sloves nedokonavých“ (Karlík – Nekula – Rusínová, 1995, s. 336). Lze tu pozorovat zajímavý vývoj v názorech, od nejstaršího Dvořákova „neexistuje“ přes o něco pozdější „vyšel

z užívání“ až po nejmladší implikované „extrémně řídký“. „Řídký a zastaralý“ je přechodník přítomný dokonavý podle Stručné mluvnice české (Havránek – Jedlička, 2002, s. 113). Naše zjištění a jejich interpretace dají zapravdu autorům brněnské PMČ, která ovšem své tvrzení nijak nedokládá ani nekomentuje. Pokud jde o Dvořákovu tvrzení, že přechodník přítomný dokonavý v současné češtině neexistuje (podobně jako neexistuje přechodník minulý nedokonavý), nelze je pokládat za neuvážené a svévolné subjektivistické gesto. Naopak. Dvořák zjistil, že ve více než 100 literárních dílech ze 70. let 20. století se vyskytl jediný tvar přítomného dokonavého přechodníku, a to „v humorné parafrázi Otčenáškově“ (Dvořák, 1983, s. 67). Vzhledem k celkovému dramatickému úbytku přechodníků ve 20. století byl Dvořákův předpoklad – v době neexistence internetu ani počítačů – opodstatněný. S nástupem internetové komunikace se ovšem vztah mezi potenciálním *langue* a reálným *parole* dramaticky proměňuje.

Podívejme se nyní, jak se naše mluvnice, počínaje Trávníčkem, stavějí k existenci či neexistenci, gramatičnosti či negramatičnosti tvarů typu *udělajících, přinesoucích, přistoupících*. Podle F. Trávníčka „přechodníky na -cí“ „jsou skoro veskrze zpřídavnělé přechodníky přítomné, tj. od sloves nedokonavých: *klečící, ležící, modlící se, stojící* ... Jen *budoucí* je k dokonavému *budu*“ (Trávníček, 1951, s. 1432). Petitem dále Trávníček dodává: „Od jiných dokonavých sloves tvoří se tyto zpřídavnělé přechodníky **neústrojné**“ (ibid., zdůraznil F. T.). MČ i PMČ věc formuluje tak (srov. citaci výše), že slovesná adjektiva na -cí se tvoří pouze od sloves nedokonavých. Je to ovšem formulace dosti překvapující, uvážíme-li, že potenciálně „fundovat“ taková adjektiva mohou perfektiva stejně snadno a dobře jako imperfektiva. Zatímco potenciální formálně-sémantický paralelismus typu *dělajíc : dělající – udělajíc : udělající* je zcela zřejmý,² defektivnost tohoto systémového paralelismu by naopak bylo třeba vysvětlit a zdůvodnit. Takové vysvětlení ovšem v našich gramatikách nenalézáme. F. Trávníček dokonce to, co se jeví jako „ústrojné“, prohlašuje – bez jakýchkoli argumentů – za „neústrojné“ (Trávníček, 1951, s. 1432). Havránkova a Jedličkova mluvnice v její základní i stručné verzi sice výslovně neuvádí, že slovesná adjektiva na -cí utvořená z přechodníkového tvaru se tvoří pouze od sloves nedokonavých, avšak jako příklady uvádí pouze tvary nedokonavé a také výklad významu těchto adjektiv odpovídá jejich nedokonavému tvaru (Havránek – Jedlička, 1981, 2002).

3. Kritéria gramatičnosti

3.1. Kritéria gramatičnosti: uzuálnost

Pokusme se nyní uplatnit kritéria uzuálnosti, funkčnosti a systémovosti při teoretickém rozhodování o tom, zda adjektiva typu *udělajících* lze či nelze pokládat za gramatická. Vyjděme nejprve z k r i t é r i a ú z u. K tomu je ovšem třeba položit si otázku, co úzus je a jak ho lze zjistit. V Encyklopedickém slovníku češtiny je úzus definován jako „soubor jazykových prostředků, které jsou ve vžitě podobě užívány jazykovým

² To je snad také důvodem toho, že adjektiva typu *udělajících* byla v době našeho výzkumu pravidelně uváděna v německém polyjazyčném internetovém slovníku Wiktionary (viz <<http://de.wiktionary.org/wiki/Wiktionary>>). Později však tyto tvary byly odstraněny.

společentvím (bez ohledu na to, zda jsou vhodné nebo nevhodné, správné nebo nesprávné)“ (Nebeská, 2002). Územ se podle tohoto slovníku „někdy rozumí i běžné užívání jazykových prostředků“ (ibid.). Není podstatné, zda územ rozumíme „soubor prostředků“, nebo jejich užívání v komunikaci; vhodné je jistě užívat tohoto výrazu v obou vzájemně podmíněných významech. Ptejme se nyní, jak lze takto chápaný úzus zjišťovat, totiž jak zjišťovat, zda nějaký jazykový prostředek v úzu je, nebo není (tj. zda je, nebo není součástí úzu), a zda to je vůbec potřebné. Problém tkví v pojmech „vžitý“ a „běžný“. Pokud by „vžitý“ a „běžný“ znamenalo „vžitý a běžný pro každého“ (pro přesnost dodejme: „normálního a běžně vzdělaného uživatele, jemuž je daný jazyk mateřštinou“), pak existenci takového úzu by nebylo třeba zjišťovat. Není např. třeba zjišťovat, zda adjektiva *jsoucí, mající, dělající, čtoucí* atd. jsou nebo nejsou v úzu, neboť každému (normálnímu...) je jasné, že tato adjektiva jsou běžná a vžitá.³ Avšak zda je v míře běžnosti a obvyklosti mezi těmito adjektivy nějaký (výraznější) rozdíl, na tom už se patrně ani lingvisté konsensuálně neshodnou. Značně problematičtější je pak otázka, do jaké míry je frekvence korpusových nálezů úměrná míře běžnosti a vžitosti daného výrazu. Není totiž výjimečné, že ve stomilionovém korpusu nalezneme desítky dokladů výrazu, který pro nás není příliš běžný či ho dokonce vůbec neznáme, a naopak někdy nalezneme málo dokladů pro výraz, který je pro nás běžný. Samozřejmě by se nemělo stát, že lingvista nebude znát výraz, který nalezne ve stovce dokladů od čtyřiceti různých autorů v deseti různých žánrech a stylech. Objektivní hranici „běžnosti“ a „vžitosti“ ovšem těžko stanovíme.

Empirická inventarizace jazyka v době korpusů a internetu ukazuje, že pojem psaného „úzu“ bude třeba radikálně přehodnotit. Je velmi pravděpodobné, že počítače a internet podnítily tisíce, nebo spíše desetitisíce Čechů, kteří by (dříve) bez počítače a internetu nepsali, k tvorbě psaných textů různého druhu: od „maminkovského“ a „holčičího“ chatování přes nejrůznější „amatérské“ texty odborné, až po různé pokusy o tvorbu uměleckou.⁴ Kromě toho má dnes mnohem více lidí šanci publikovat v internetových časopisech a zveřejňovat na internetu texty nejrůznějšího druhu. Obrovská suma všech těchto elektronických textů, neustále dennodenně vytvářených, je – spolu s produkcí tištěnou – historicky unikátní základnou, z níž se rodí současný psaný úzus.⁵ Tento úzus je navíc – na rozdíl od dob předinternetových a předkorpusových – dobře a poměrně snadno přehlédnutelný a zmapovatelný. Např. zběžné zahledání v SYN2000 významně poopraví tvrzení našich gramatik, že adjektiva typu *udělavší*, tj. slovesná adjektiva odvozená z minulého přechodníku, jsou „útvary značně knižní, zastaralé, až umělé“ a že „jejich frekvence je minimální“ (Dokulil et al., 1986, s. 323).

³ Adjektivum *jsoucí* má v SYN2000 80 dokladů, *mající* má 692 dokladů a *dělající* pouhých 22 dokladů; jde ovšem o počet dokladů tohoto základního tvaru, nikoli celého lexému (lemmatu).

⁴ Čmejrková (2006, s. 11) hovoří o „grafomani“ a „schopná dotyku s uměním“.

⁵ Podobně smýšlí S. Čmejrková (2006, s. 14), když píše, že „internet bude udávat normy psanosti“. A jinde: „Právě na chatech rychle vznikají ... jazyková pravidla, včetně ... gramatických...“ (ibid., s. 7). Také O. Uličný v předmluvě ke sborníku referátů z konference o češtině na internetu říká, že „[k]omunikace na netu ... ukazuje všestrannost a polyfunkčnost češtiny, odhaluje její nové možnosti...“ (Čeština doma a ve světě, 2006, s. 3).

V SYN2000 jsme našli celkem 267 různých adjektiv tohoto typu, a to pouze v jejich základním tvaru, z toho 125 různých lemmat adjektiv na *-ivší* (z toho 84 jednodokladových), 85 lemmat adjektiv na *-uvší* (z toho 49 jednodokladových) a 57 adjektiv na *-avší*: 57 (z toho 47, tedy velká většina jednodokladových). Velký podíl jednodokladových tvarů svědčí o tom, že v současné psané češtině je tento typ slovesného derivátu s adjektivní funkcí poměrně značně produktivní. Uvedme si jen tři příklady různého stylu:

Pro jubilejní koncert JAMU napsal písňový cyklus Popravy a vzkříšení pro alt a klavír na texty stejnojmenné sbírky básničky Libuše Čačalové, kdysi emigrovavší a žijící nyní v USA.

Buď jak buď, kritický realismus odstěhovavší se z Brna, iniciačně zapůsobil v Praze a odtud dosahoval zpětně na Moravu, stav se další vývojovou etapou naší kultury.

Očekávala poklonu jako vystřiženou ze starých černo-bílých filmů, jíž se dostane sekretářce rozpustivší si vlasy a sundavší si brýle: „Bože, slečno Ásja, jste tak půvabná!“

Již v r. 1996 jsem v recenzi brněnské PMČ o užívání adjektiv daného typu napsal: „Jsou tyto čtyři doklady v mém KLT [korpus literárních textů – pozn. F. Š.] důkazem toho, že se tohoto prostředku užívá v současné češtině zřídka, anebo spíše naopak důkazem toho, že se ho užívá?⁶ Tyto otázky bude patrně třeba řešit teprve studiem velkých počítačových korpusů“ (Štícha, 1996, s. 256).

Jak tedy dnes hodnotit tvary jako *emigrovavší*, *odstěhovavší se*, *rozpustivší si*, *sundavší*? Působí – na jejich uživatele a/nebo recipienty – zastarale či uměle? Řekl bych, že množství a kvalita dokladů o tom nesvědčí. Je jejich frekvence minimální? Ani o tom množství dokladů nesvědčí. Jsou výrazy a struktury mnohem vzácnější. Jedním z takových výrazů jsou adjektiva typu *udělající*.

Je nepochybně žádoucí a potřebné, abychom při studiu, popisu a výkladu jazyka operovali výrazy jako „užívá se běžně“ či „užívá se zřídka“, „je velmi frekventované a běžné“ či „je (velmi) málo frekventované a vzácné“ apod. A všechny tyto stupně frekventovanosti a běžnosti (resp. malé běžnosti), vžitosti (malé vžitosti) jazykového výrazu abychom pojímali jako existenci úzu tohoto výrazu, tj. jako existenci tohoto výrazu v *langue* i *parole*. V tomto smyslu i adjektiva typu *udělavší* jsou v současné češtině v úzu. A jak uvidíme dále, svůj nezanedbatelný úzus mají, byť v míře mnohem slabší, i adjektiva typu *udělající*.

Nelze ovšem – a to pokládám za téměř samozřejmé – při úvahách o gramatičnosti (event. správnosti) argumentovat územ jevů, které jsou evidentní chyby – od zřejmých a jasných „překlepů“ a nejruznějších chyb tiskových (jichž bohužel je v tištěných textech více, než by mělo a mohlo být) až po nejruznější nesystémové a/nebo nefunkční tvary či struktury – a tyto chyby jsou (jak lze dnes snadno objektivně dokázat pomocí korpusových statistik) v úzu vůči konkurenčním tvarům systémovým a funkčním v silné menšině. Tato tematika není ovšem předmětem mého článku a nemohu se jí proto zde věnovat podrobně.

⁶ Podobnou otázku si položil F. Trávníček a publikoval ji už v r. 1942: „Velmi často jde o ne zcela obecné užívání jazykového prostředku co do správnosti pochybného nebo prohlašovaného za nesprávný. ... Lze se tu dovolávat jazykového zvyku jako důkazu správnosti, či naopak máme spatřovati v omezené hustotě užívání svědectví nesprávnosti, neústrojnosti výrazového prostředku?“ (Trávníček, 1942, s. 130). A na tuto otázku Trávníček bezprostředně obecně odpovídá: „Tu je třeba přihlížeti k různým závažným okolnostem, činitelům“ (ibid.).

Jestliže je však v úzu, byť minimálním, výraz, u něhož lze shledat s *é m a n t i c k o u*, *textotvornou a stylotvornou funkcí*, jak je tomu u tvarů typu *udělající*, a v této funkci nemá tento výraz konkurenta, pak takový úzus, je-li zjištěn, musí být principiálním a rozhodujícím argumentem.

3.2. Kritéria gramatičnosti: funkčnost

Předpokládejme, že nějaký jazykový výraz je – vzhledem k jisté exkluzivitě jeho obsahu a/nebo formy – natolik komunikativně vzácný, že existenci jeho úzu nelze dosavadními metodami ověřit. Např. bez počítače a internetu byli lingvistice k dispozici jen ty prostředky a metody, jichž všech využil E. Dvořák (1983) a dospěl k logickému závěru, že tvary typu *udělaje* byly již v sedmdesátých letech 20. stol. zaniklé a neexistující. Oněmi metodami byly lingvistova introspekce, dosavadní poznatky soustředěné v literatuře a soustavná excerpcce jistého objemu textů – v případě Dvořákova studia šlo o úctyhodnou sumu stovky děl.

Předpokládejme, že totéž, co zjistil Dvořák o úzu přechodníků typu *udělaje*, totiž že neexistuje, zjistíme jistými metodami i o úzu adjektiv typu *udělající*, že totiž rovněž neexistuje. Jsme oprávněni jen na základě této domnělé neexistence úzu prohlásit tyto tvary za neexistující a tedy také za negramatické? Pokusím se ukázat, že nikoli.

Vyjděme např. z následující věty obsahující adjektivum daného typu: *Příprava se postupně přesune do herní fáze **vyvrcholící** soustředěním na turecké Riviére*. Je zřejmé, že v kontextu této věty je adjektivum *vyvrcholící* dobře rozumět: jmennou frázi s tímto slovesným adjektivem (*herní fáze **vyvrcholící** soustředěním na turecké Riviére*) chápeme (tj. každý čtenář ji chápe) jako výsledek nominalizace atributivní věty vztažné (*kteřá **vyvrcholí** soustředěním na turecké Riviére*), zapuštěné v nominální frázi výchozí (bázové). Proti nominalizaci daného typu nelze zajisté nic namítat: jde o zcela běžný typ jazykové transformace, běžně využívaný ve spisovných textech různého stylu.

Konkurenci větné a nominální atribuce a její textotvorné a stylotvorné účinky lze nyní dobře zkoumat díky počítačovým korpusům. Uvedme si nejprve několik dokladů z ČNK (a jeden z internetu) obsahujících tvary nedokonavé:

*Ale právě apelem na politickou kulturu-nekulturu totalitarismu začal **proces, který vrcholí** dokončováním liberální, pragmatické společnosti v České republice.*

*Prométheovsko-biblické kradení božského ohně je dlouhý **proces vrcholící** až vědeckotechnickou revolucí a znamená – nic menšího než – skok z mythologie do historie.*

*Navíc se tato tragédie odehrála uprostřed zimní turistické **sezony, která vrcholí** vánocemi a Novým rokem.*

*První mezistátní utkání letošního roku čeká zítra v Ostravě fotbalové reprezentanty, kteří tak zahájí **sezónu vrcholící** v červnu mistrovstvím Evropy v Anglii.*

*Výsledkem je drsný a syrový **příběh, který vrcholí** krvavým baletem ve vyprahlé poušti.*

*V neděli večer pak baseballový stadion ve Phoenixu rozpálilo nevidané **drama vrcholící** radostnou extází.*

*Za čtvrté, jak muži tak i ženy mají nikoliv nezřídka sexuální **sny, které vrcholí** orgasmem.*

*Do reálného děje se začínají vkrádat její denní i noční **sny, vrcholící představou**, že zajatce použít na svobodu... (internet)*

Jestliže např. frázi *sny, které vrcholí orgasmem* lze bez námitek nominalizovat na *sny vrcholící orgasmem*, a tato nominalizace má nepochybně své syntaktické a textotvorné funkce, je důvod se domnívat, že stejný druh nominalizace nelze provést a komunikativně použít u klauze obsahující slovesný tvar dokonavý, tedy např. *sny, které vyvrcholí orgasmem* nominalizovat na *sny vyvrcholící orgasmem*? Lze něco namítat proti textotvorné a komunikativní funkčnosti takové nominalizace? Pokud jde o časovou platnost determinujícího příznaku v obou těchto konkurenčních strukturách („predikačního“ v případě fráze s klauzí a „atributivního“ v případě fráze s nominalizací), je v obou případech totožná, tj. dokonavé slovesné adjektivum (*vyvrcholící*) poukazuje ve shodě s významem perfektivního přezentu (*vrcholí*) k budoucnosti. Jestliže *vrcholící* znamená *kteřý vrcholí*, proč *vyvrcholící* nemůže znamenat *kteřý vyvrcholí*? A může-li mít tvar *vyvrcholící* takový význam, proč ho nelze použít? Jiná je ovšem otázka, proč se užívá tak zřídka.

Na internetu bylo dne 23. 7. 2007 338 odkazů na výraz *kteřý vyvrcholí* a „jen“ 7 odkazů na tvar *vyvrcholící*. Z těchto dokladů vyjímáme:

Ukázkový povídkový příběh, který po pár stránkách vyvrcholí masakrem jedněch, nebo druhých. Drama The Humain Stain se drolí do několika relativně rozsáhlých flashbacků, které postupně skládají příběh muže, vyvrcholící doslova antickou tragédií.

Je druhý text kvůli tvaru *vyvrcholící* méně srozumitelný, méně správný a méně stylově dokonalý než text první? Nebývá snad leckdy to, co je vzácné, hodnotnější či krásnější než to, co je obvyklé a běžné? Tvrdíme, že podobně je tomu i s výrazy jazykovými. Pokud jde o nominální frázi *příběh muže vyvrcholící v tragédii*, lze dokonce říci, a je to evidentní, že užitím této struktury lze zabránit vzniku falešného syntagmatu *muže, který*, neboť *vyvrcholící* se zde z formálních důvodů nemůže vztahovat k substantivu *muž* (neboť by muselo mít tvar genitivní), ale jedině k substantivu *příběh*. Věděl to autor tohoto textu?

3.3. Kritéria gramatičnosti: systémovost

U perfektivních přezentních slovesných adjektiv na *-cí* lze shledat vlastnosti systémové i nesystémové.

V l a s t n o s t i s y s t é m o v é. Jsou to transformačně/transpozicičně-derivační možnosti (potence) v rámci jistého modelu potenciálního morfologicko-syntagmatického paradigmatu: Adjektivní perfektivní tvar přezentní typu *udělající* lze konverzní transformací (transpozicí) derivovat z potenciálního perfektivního přechodníkového tvaru typu *udělajíc* stejně, jako lze imperfektivní adjektivní tvar přezentní typu *dělající* derivovat z imperfektivního přechodníkového tvaru typu *dělajíc*. Pokud bychom nepředpokládali, že přezentní slovesná adjektiva jsou v procesu komunikace (tedy v parole) přímo derivována z tvarů přechodníkových (např. *dělajíc* z *dělajíc*),⁷ neboť ty jsou v češtině (již nejméně půl století) poměrně velmi málo frekventované a ne zcela „živé“ (tj. přirozeně,

⁷ M. Jelínek oprávněně soudí, že „[z] hlediska synchronního nelze tedy verbální adjektiva na *-cí* považovat za deriváty přechodníku přítomného“ a že „[t]ato adjektiva jsou v současném jazyce motivována slovesem jako celkem a jejich derivačním základem je základ slovesných tvarů“ (Jelínek, 2003, s. 116).

spontánně užívané), lze pak uvažovat o paralelním a systémovém vztahu typu: *dělají* : *dělající* – *udělají* : *udělající*. Z jiné stránky viděno, bylo by možné tvary typu *udělající* pokládat za prefigované útvary k základovému *dělající*. Systémovost perfektivních prezentních slovesných adjektiv na *-cí* plyne i z korespondence jejich (potenciálního) významu v rámci nominální struktury (*sezóna vyvrcholící v srpnu*) s významem prezentního verba finita v nominální struktuře se zapuštěnou vztažnou klauzí (*sezóna, která vyvrcholí v srpnu*) a s významem prezentního perfektivního přechodníku (*sezóna vyvrcholí v srpnu*). Ze všech těchto aspektů plyne, že tvary typu *udělající* jsou „v souladu s existujícími vztahy (pravidly) jazykového systému“ a že přispívají „k vnitřní soudržnosti, pravidelnosti a dynamické rovnováze příslušného podsystému“ (Daneš, 1979, s. 88). Trávníčkově tvrzení, že perfektivní tvary typu *vyvrcholící* jsou „neústrojené“, tedy v paradigmatické forem a jejich transformačně-derivačních možnostech (potencích) oporu nemá. Argument, že verbální adjektiva na *-cí* jsou motivována výhradně slovesy nedokonavými, protože „pojmenovávají vlastnost vyplývající z děje, který probíhá současně s dějem přísudkového slovesa“ (Jelínek, 2003, s. 117), je nevalidní a nepřijatelný, neboť vychází z předpokladu, že v úzu existují pouze adjektiva nedokonavá (*dělající*), která mají zmíněnou vlastnost; ta ovšem je důsledkem nedokonavosti slovesa. Utvoříme-li naopak adjektivum od slovesa dokonavého (*udělají* – *udělající*), nemůžeme po něm chtít, aby mělo vlastnost sloves nedokonavých; adjektivum dokonavé musí mít pochopitelně sémantickou vlastnost, která plyne z vidu dokonavého: vyjadřovat předčasnost. Tvrdí-li lingvista, že „v češtině neexistují verbální adjektiva na *-cí* od sloves dokonavých“ (Jelínek, 2003, s. 117), pak to patrně tvrdí pouze proto, že jejich úzus mu není znám a jen proto ho pokládá za vyloučený. Není přece důvodu, jak jsme již dovozovali různými způsoby výše, vylučovat transformace typu *žena, která zatouží* : *zatoužící žena* ze systémových možností současné češtiny.

Vlastnosti nesystémové a specifické. K nim patří především jejich nedostatečná integrovanost do systému slovní zásoby současné češtiny (a češtiny zhruba poslední stovky let), daná jejich minimálním územ. Podstatným rysem jejich nesystémovosti je také to, že jejich adjektivní forma je zčásti v rozporu s jejich slovesným obsahem. Značná rozšířenost slovesných adjektiv typu *vrcholící* je dána právě jejich adjektivní a atributivní funkcí: tato adjektiva jsou jako anteponované atributy běžným prostředkem nominačního procesu, a mohou se tedy podílet na produkci složených pojmenování; např. syntagma *vrcholící sezóna* má samostatnou pojmenovací platnost (může být použito např. jako novinový titulek). Naproti tomu perfektivní tvary takto použity být nemohou, resp. jejich funkce je v této pozici a platnosti nejasná: **vyvrcholící sezóna*. Těmito aspekty se dá vysvětlit, proč v korpusu nalézáme jeden tvar perfektivní na několik tisíc tvarů imperfektivních.

S protikladem atributivního smyslu nedokonavých prezentních participiálních adjektiv typu (*dělající*) a predikativního smyslu dokonavých prezentních participiálních adjektiv (*udělající*) také souvisí to, že perfektivní participiální adjektiva od tranzitiv pravděpodobně vylučují možnost užít jich v nominální frázi bez předmětu.⁸ Např.

⁸ Na tuto zajímavou okolnost jsem byl upozorněn P. Karlíkem.

těžce pijící těhotné ženy (ČNK) vs. **hodně vypijící ženy* vs. *ženy vypijící denně dvě piva*
Osoba vypijící tento lektvar získává podobné maskovací vlastnosti jako chameleon. (internet)

4. Úzus adjektiv typu *udělající* v současné psané češtině

Tento typ slovesných adjektiv je sice v současné psané češtině extrémně řídký, avšak jak ukazují internetové nálezy, jejich výskyt v kvalitních spisovných textech není zcela zanedbatelný a nelze o nich tedy už z tohoto důvodu prohlásit, že v úzu neexistují. Tyto tvary jsou mnohonásobně (nejméně tisíckrát až několikatisíckrát) méně frekventované než adjektivní tvary odvozené z přechodníku minulého; ty jsou výrazně frekventovanější než odpovídající tvary přechodníkové. Např. v korpusu SYN2006PUB je na 155 dokladů adjektiva *odstoupivší* pouze jediný doklad přechodníku *odstoupiv*.

Zdá se, že vzhledem k frekvenčním poměrům zjišťovaným v korpusech a na internetu bychom mohli rozlišit gramatické tvary slova s vysokou frekvencí (desetitisíce odkazů na internetu, např. *odstoupil, odstupující*), střední frekvencí (stovky odkazů na internetu, např. *odstoupiv, odstoupivší*) a nízkou frekvencí (nula až několik dokladů tvaru určitého lexému, např. *odstoupící, projevíci* (*se*)):

Tab. 1: Vybrané odkazy z internetu (Google, 16. 4. 2007)

odstoupil	330 000	nastoupil	830 000	projevil	629 000
odstoupiv	270	nastoupiv	208	projeviv	59
odstoupíc	4	nastoupíc	3	projevíc	3
odstupujíc	59	nastupujíc	75	projevujíc	264
odstoupivší	869	nastoupivší	750	projevivší	365
odstoupící	0	nastoupící	0	projevící	6
odstupující	78 000	nastupující	224 000	projevující	130 000

Tab. 2: Doklady z ČNK (SYN2006PUB)

odstoupil	5135	nastoupil	11 604	projevil	4 894
odstoupiv	0	nastroupiv	0	projeviv	0
odstoupíc	0	nastoupíc	0	projevíc	0
odstupujíc	0	nastupujíc	0	projevujíc	0
odstoupivší	155	nastoupivší	43	projevivší	1
odstoupící	0	nastoupící	0	projevící	0
odstupující	814	nastupující	1262	projevující	410

Tyto frekvenční statistiky jasně ukazují, že přechodníky jsou v dnešní psané češtině opravdu vzácné, jsou mnohem méně frekventované než nedokonavá přítomní participiální adjektiva (*odstupující*) i než dokonavá minulé participiální adjektiva (*odstoupivší*), avšak jsou frekventovanější než participiální adjektiva dokonavá přítomní. Pokud jde o frekvenční poměr mezi tvary dokonavého přítomního přechodníku (*odstoupíc*) a z něj derivovaného adjektiva (*odstoupící*), bude třeba teprve provést rozsáhlejší výzkum.

Jakkoli relativně extrémně nízká⁹ je frekvence dokonavých přítomních participiálních adjektiv, lze odhadnout, že na internetu se v rámci jednoho dne vyskytne pravdě-

podobně mnoho desítek až několik stovek různých tvarů (lemmat, lexémů) tohoto typu adjektiv. Nesystematickým hledáním jednotlivých náhodně postulovaných tvarů jsme jich našli během několika dnů zhruba třicet. Zjišťujeme přitom, že tyto tvary se vyskytují ve všech hlavních žánrech a typech. Pokusili jsme se roztrždit naše doklady – vzhledem k jejich původu, obsahu, komunikativnímu cíli a jazykové formě – do klasických pěti hlavních žánrových (funkčních) stylů, k nimž jsme připojili dva styly kombinované. Několik našich dokladů jsou podle nás texty – vzhledem k jejich jazykově-stylové formě i k jejich obsahu – stylově nevyhraněné.

Styl prostě sdělovací

Jde tu o různé individuální texty podávající na webových stránkách spisovnou či obecnou češtinou nějaké obecné informace nebo obecnou češtinou obsahující slangové výrazy speciální informace odborné:

- (1) *Dnes v pondělí posledního července jsem s autem naloženým odpady zajel na Sběrný dvůr Technických služeb u turnovské zastávky. Odnáším PET lahve, papír a další tříděný odpad. Vcelku standardní situace. Ale něco je jinak. Oslovuje mne pracovník Technických služeb s tím, abych podepsal turnovským NEZÁVISLÝM starosty Hejduka (potažmo prý místostarostky Maierové) petici **umožní** jim zúčastnit se voleb.*
- (2) *U všech brouků jsem si tu inspekční díru, jak říká Prak zvětšil flexou na velikost, kde vlezou dva prsty pohodlně **uchopí** tu hadici.*
- (3) *Specialistka na ztráty klíčů, pozdní příchody a bláznivá rozhodnutí, občas svěhlová, někdy upracovaná, jindy uspěchaná, ale většinou optimistická, tak trochu v manažerském kostýmu, ale ne za každou cenu, schopná přečíst knížku za noc, ráda kuchtí se skleničkou červeného a hlasitou hudbou, občas **usnou** nad compem, ale usínáním ve dvou stále dávající přednost, jo a hezká blondýnka ... hledá někoho podobného, ale i úplně jiného, prostě fajn chytrého chlapa co dokáže zaujmout a hlavně mě rozesmát.*
- (4) *Jsem tu, protože: a) Jsem škaredá a zlá baba Jaga co si koupila PCčko a potřebuje se seznámit s milým Ivánkem, aby ho mohla omámit, omráčit, odtáhnout do chaloupky znásilnit, upéct a sníst. b) Normální holka v nenormálním světě, děsně znuděná stereotypem, postrádající milou společnost bez přetvářky. **Uvítají** upřímnou originalitu osobnosti ale hlavně milé vzkazy mladíků.*
- (5) *Jsou to takový kostky sotva se **vejdou** do pusy.*
- (6) *Kdysi, když byly děti malé (tak kolem 6–8 let), jsem ve společnosti neprozřetelně prohlásila, že v případě rozvodu nechám manželovi všechnu majetek včetně dětí. Přítomné dámy vypadaly, že mě budou lynčovat na místě, pánové jasně dali najevo, jaký je ten můj chudák, když má tohle doma, akorát dva právníci velmi uznale pokývali hlavou a nabídli mi zastupování. No a pan choť se tvářil jako jeptiška, nedopatřením **zabloudí** do hambince, a všechny přesvědčoval, že to je „jen taková sranda“.*
- (7) *Každý by měl mít také **ŠTĚSTÍ**, aby si splnil vše, po čem touží **ÚSPĚCH** **zajistí** slušnou budoucnost.*

⁹ V jiné studii poznamenáváme, že „[n]ulová doloženost jevu nemusí automaticky vždy znamenat jeho negramatičnost“ (Štícha, 2001, s. 165).

Styl publicistický

(a) Zpravodajství

- (8) *Zápas bude trvat 90 minut, před každým zápasem bude provedena mokrá úprava ledu a po odehrané druhé třetině suchá úprava ledu. Zástupce zimního stadionu dále přislíbil zajištění cen pro soutěžící mužstva cca v hodnotě 5 000,- Kč a pro každé mužstvo **dokončí** letošní ročník regionální ligy sud piva.*
- (9) *O incidentu na stadionu Bohemky by nám mohl nejspíše vyprávět daleko více Chosé. Leč i já se o tom musím alespoň v pár řádcích vyjádřit. Profil osobnosti toto **udělající** bych momentálně vynechal.*
- (10) *Čekání delší než na letošní sních se opět prodlužuje, tentokrát na neurčito. Po několika interních zprávách očekávala fanouškovská komunita pana Velkého údajně letošního ledna se **uskuteční** koncert s velkým K, avšak již týdny je jasné, že opět marně.*
- (11) *Příprava se postupně přesune do herní fáze **vyvrcholící** soustředěním na turecké Riviéře.*

(b) Komentáře

- (12) *Začít pro sebe cokoli činit, nevyčkávat na zázraky, nepropadat optimismu ze vsazeného tiketu, nespolehat na náhody a štěstí chodící do kola a **usednoucí** někdy i na vola, ne to není problém pro slaboduché hrdiny nicoty a marných plánů. (Britské listy)*
- (13) *Jak špatné spaní je musí pronásledovat, nebo taky ne, a jak je na jedné straně jejich svědomí slaboučké a všude se **vejdoucí** a na druhé pak hroší kůže a silný žaludek. (Britské listy)*

Styl administrativní

- (14) *Na březnovém zasedání zastupitelstva bylo rozhodnuto jednat o zavedení bezdrátového internetu do naší obce, na který by se napojili naši občané **projevící** o toto zájem.*

Styl publicisticko-administrativní

- (15) *Středoevropský letní čas musí začínat a končit v neděli. Spolková vláda určí právním nařízením podle odstavce 1 datum a hodinu, ke které začne a skončí středoevropský letní čas, tak jako charakterizuje **vzniknoucí** hodinu na konci středoevropského letního času.*
- (16) *Dnešní stav je takový, že turista **zavítající** do jakékoliv obce mikroregionu Vysokomýtsko, nemá o jeho existenci ani tušení.*

Styl publicisticko-odborný

- (17) *Zemřel v rodném městě téměř na konci století, roku 1594, kdy mu bylo šestasedmdesát let. V Benátkách, **potrpících si** na legendy, tvrdil jeho první životopisec Carlo Ridolfi, že se Tizian ze žárlivosti velmi brzy mladého Tintoretta zbavil a že prý si tento Tizianův žák napsal na stěnu dílny devízu: „Michelangelovu kresbu a Tizianovy barvy“.*
- (18) *Maoři jsou lidé stejně tajuplní, ale i přátelští jako jejich země. Mají originální gesta, tance, tetování i způsoby. Stávají se čím dál více symbolem i lákadlem pro turisty **zavítající** do Aotoeroa neboli Země dlouhého bílého oblaku, jak sami Nový Zéland nazývají.*

Styl odborný

- (19) Samozřejmě snáze může nastat i kardiovaskulární selhání, byť jen **projevící** se tzv. srdeční slabostí, ale třeba i synkopou (krátkým bezvědomím).
- (20) Při budování své historické teorie chápal Marx kapitalismus jako historicky specifickou formu společnosti, která má svůj začátek a konec. Stejně jako u feudální společenské formy, která mu předcházela, se očekávalo, že kapitalismus může skončit revolucí. Marx prohlásil, že všechny třídní společnosti musí obsahovat semínka své vlastní destrukce. Revoluce **ukončící** kapitalismus nadejde, ne až se socialističtí revolucionáři rozhodnou pro útok, ale až kapitalismus zkolabuje kvůli jeho vlastním rozporům podle jeho vlastních zákonů.
- (21) Toto je jedno z míst, kdy umělost jde prudce stranou; ambivalentní, jakoby odjinud se **vyvo-
řící** motiv vzteku a únavy zasadí básni nečekanou pointu.
- (22) Menší stránky (**vejdoucí se** na obrazovku bez nutnosti scrollbarů) by měly mít stejné pozadí, a to jako vidíte zde.

Styl umělecký

- (23) Z nenadání, z ničeho nic spatříme ženu. Jde po písčité pláži, půvabné jemné křivky jejího těla se vlní a foukající západní vítr ji rozhazuje nádherné vlnité vlasy do všech světových stran. Každý její krok je jako tón. Z tónů se skládá melodie. Z melodie vzniká píseň. Píseň, která nám mužům zní neustále v hlavě, která nás všude doprovází a kterou si zpíváme pořád dokola. Do této písně se však zapojují další nástroje jako jsou štíhlé boky, do vrchní části dvoudílných plavek **se** jen tak tak **vejdoucí** řadra, plné rty, kterými se na nás směje už z dálky, ladný pohyb rukou.
- (24) Báľ se otočit směrem k ní a tak jen zíral na občas se **zalesknoucí** vodní hladinu. Stále ji ještě čerily tisíce drobných deštových kapek.
- (25) Krev symbolů. Já jsem ji viděl téci! (Denně též večer barví zahradu...) Krev symbolů... Jsou zapírané věci. A věci, **zrodící se** v branách západu.

Stylově, resp. žánrově méně vyhraněné texty

- (25) Pak musí také odpovídat za škody z toho **vyplynoucí**.
- (26) Kvalita angličtiny, tedy ve smyslu přínosnosti textu, by měla hrát hlavní roli i u písniček. Ve skutečnosti téměř nikdy nehraje. Učitelé **zatoužící** vyučovat pomocí písňových textů neomylně sahají po „pěkných melodických písničkách, které každý zná“.
- (27) Hlasovat může každý zaregistrovaný či nově se **zaregistrující** návštěvník portálu idnes.cz, a to prostřednictvím webového formuláře...

5. Textotvorná funkce perfektivních přítomných slovesných adjektiv na -cí

Podívejme se nyní, jakou tyto tvary, které byly dosud v gramatikách prohlašovány za neexistující (event. – F. Trávníčkem – za „neústrojné“),¹⁰ mají textotvornou funkci.

¹⁰ Na existenci, systémovost a funkčnost těchto tvarů u nás upozornil poprvé patrně P. Karlík (2003).

V dokladech (1), (5), (6), (7), (8), (11), (14), (15), (16), (18), (20), (22) a (26) má slovesné adjektivum sledovaného typu základní a běžnou nominalizační funkci: zapuštěná klauze potenciální základové struktury (např. v *petici, která jim umožní...; každé mužstvo, které dokončí...*) je tu systémově nominalizována.

V dokladech (2), (9), (17) je nominalizační funkce patrně umocněna funkcí atributivizační:¹¹ predikace děje dominantně obsažená ve větěm vyjádření (*kteřé pohodlně uchopí; která toto udělá; které si potrpí*) je tu poněkud oslabena a transformována na predikaci implikující vlastnost; zdůrazňuje se dispozice prstů, charakter osobnosti, specifika Benátek.

V dokladech (3), (4), (12), (13), (21), (23) a (27) se dokonává přítomní slovesná adjektiva vhodně zapojují do řady atributivních charakterizací: *ráda kuchtící ... občas usnoucí ... dávající přednost...; normální holka ... znuděná ... postrádající. Uvítající...;* v dokladu (4) začínat větu vztahným *kteřá* by bylo méně vhodné (... *Která uvítá...*); *chodící ... a usednoucí...; slaboučké a všude se vejdoucí; ambivalentní, jakoby odjinud se vynořící; štíhlé boky, do ... se ... vejdoucí ňadra; zaregistrovaný či nově se zaregistrující.*

Nominalizace v dokladech (10) a (24) má velmi specifickou funkci aktuálního členění: ve výpovědi se zapuštěnou klauzí by určovaná fráze (*koncert s velkým K; vodní hladinu*) nemohla stát na konci věty.

V dokladu (19) lze vidět speciální syntaktickou funkci nominalizace: zapuštěná vztahná klauze by tu byla vhodněji uvedena korelativním *takový*: *byť je takové, které se projeví...* V textu dokladu (27) by při slovesném nenominalizovaném vyjádření bylo nutné provést výrazně odlišnou a složitější syntaktickou operaci: nominační frázi s antepoňovanými koordinovanými atributy *zaregistrovaný či nově se zaregistrující návštěvník portálu idnes.cz* by odpovídala taková struktura nominační fráze se dvěma koordinovanými atributy, v níž její první složka by byla tvořena nominálním atributivním syntagmatem (*zaregistrovaný návštěvník portálu idnes.cz*) a její druhou složku by tvořila nominační struktura se zapuštěnou vztahnou atributivní větou a koreferenčním substantivem jako její hlavou (*návštěvník, který se nově zaregistruje*). V této složitější struktuře výpovědi by navíc nebylo možno nominaci *návštěvník portálu idnes.cz* umístit do rematické koncové větné pozice. Je tedy mnoho dobrých důvodů pro to, abychom koordinaci slovesných atributů *zaregistrovaný či nově se zaregistrující návštěvník portálu idnes.cz* pokládali za komunikativně (velmi) funkční, neboť jeho speciální funkce textotvorná je zcela zjevná.

V dokladu (25) jde sice o základní funkci nominalizační, avšak ta je zde evidentně ve službách poezie.

¹¹ Tento náš předpoklad je zdánlivě v rozporu s naším tvrzením o predikativnosti, dějovosti nominalizovaných struktur s perfektivním přítomním adjektivem. Lze tu však počítat nikoli s ostrou polaritou, nýbrž se škálovitou graduálností protikladu děj – vlastnost, jak je to v lingvistice často postulováno. Naše vyjadřování se pohybuje od zcela dějového a predikativního *Benátky si potrpí na legendy* přes atributivně-dějové *Benátky, které si potrpí na legendy* k méně dějovému a více atributivnímu *Benátky potrpící si na legendy* až k nejméně dějovému a nejvíce atributivnímu *trpící Benátky*. Tyto různé jazykové hodnoty lze ovšem zčásti opřít o jazykovou formu, zčásti zůstávají zcela v kompetenci intuice a v mezích subjektivity.

6. Dokonavá přítomná slovesná adjektiva užitá nesystémově

Na třicet dokonavých přítomných slovesných adjektiv typu *udělající*, jichž bylo užito ve shodě s jejich systémovou platností odpovídající významu přítomnu, připadá v naší sbírce nálezů šest dokladů, jichž bylo užito nesystémově ve významu minulého času:

*A na to, že když pustím Patrii a objeví se mi stránky podobné právě se **probudící** (nenamalované) blondýně, si také nemohu nějak zvyknout.*

*Ale zato doma Klaus, **nastartující** kampaň za znovuzvolení prezidentem, u nemála naivních lidí zase zabodoval.*

*Po dlouhé době, paradoxně **uběhnoucí** velmi rychle, mi náhle ztuhla všechna krev v žilách.*

*Minula obě lodě, **vynořící** se na odvrácené orbitě planety.*

*Tenhle film odbrzdil vlnu parodií **vyvrcholící** v polovině 90 let, na které se svezli takoví úspěšní parodátoři jako Jim Abrahams a bratři Zuckerovi.*

Paradigmaticko-derivační morfologický systém (současné i starší) češtiny, jak jsme ho načrtli výše, v těchto textech vyžaduje tvar pro minulý čas, tedy tvary *probudivší se*, *nastartovavší*, *uběhnuvší*, *vynořivší se* a *vyvrcholivší*, neboť v odpovídajících vztažných větách by byl čas minulý: *kteřá se právě probudila*; *kteřý nastartoval*; *kteřá uběhla*; *kteřé se vynořily*; *kteřé vyvrcholily*. Tomuto minulému času odpovídá formálně i sémanticky minulý přechodník a jemu odpovídá z něj bezprostředně derivované adjektivum: *probudivší se – probudivší se*; *nastartovavší – nastartovavší* atd. Systémotvorným aspektem je také to, že dokonavá slovesná adjektiva minulá jsou v současné psané češtině – jak jsme ukázali výše – výrazně frekventovanější než dokonavá adjektiva přítomná. Na druhé straně ovšem adjektivní tvary vyjadřující minulost (*nastartovavší*) znějí v současné češtině výrazně knižněji (byť – jak ukazuje jejich úzus – nikoli archaicky) a pro většinu pisatelů je zřejmě náročnější je utvořit; je proto pochopitelné, jsou-li nahrazeny mnohem méně knižními a snáze utvořitelnými tvary přítomnými, byť jde vzhledem k jejich dokonavosti o tvary s extrémně nízkou frekvencí; tvary jako *vyvrcholící*, *probudící se*, *nastartující se* totiž mohou cítit jako předponové pendanty k bezpředponovým nedokonavým tvarům *vrcholící*, *budící se*, *startující*, které jsou běžné. I když tedy dokonavá přítomná slovesná adjektiva (*udělající*) vtažená na minulost lze pokládat za jev nesystémový, není třeba takové výrazy pranýřovat jako (zavrženíhodné) chyby a jejich autory pokládat za nevzdělance.

Někdy ovšem není příslušný tvar minulého adjektiva k dispozici a v takovém případě ho může suplovat tvar přítomný:

*No ale jak mi řek známý **přijedoucí** na akci z Frýdku, tyhle dvě kapely za kilo, bylo hodně v pohodě.*

V podobných případech by ovšem ve spisovném projevu směřujícím ke kultivovanosti snad opravdu bylo lépe užít atributivní věty vztažné: *...známý, který přijel...* Uvedený doklad však je – jak je výrazně patrné ze stylové úrovně jeho jazyka – expresivní stylizací v nespisovné obecněčeské podobě, a v ní lze tvar *přijedoucí* akceptovat.

7. Hierarchie kritérií

Ve shodě s klasickými názory F. Trávnička¹² (1942) i se stanovisky F. Daneše (1979) i s převládajícími postoji současné (zejména korpusové) lingvistiky lze ze tří obecných kritérií gramatičnosti¹³ nejvýše postavit *k r i t é r i u m u z u á l n o s t i*. Pokud k výrazu *a* neexistuje konkurenční výraz *b*¹⁴ a výraz *a* je uzuální, pak tento výraz je eo ipso gramatický. To je nejjednodušší a triviální případ gramatičnosti, který není třeba ilustrovat. Problémem tu ovšem někdy může být míra uzuálnosti a jak ji stanovit. Lze např. uvažovat o tom, zda kritérium uzuálnosti může být jediným kritériem gramatičnosti tvarů typu *přinesa*, pokud tyto tvary mají v současném jazyce minimální frekvenci a jsou známy z minulých stádií vývoje češtiny. Jak jsme ukazovali výše, v podobných případech lze aplikovat kritérium funkčnosti a/nebo kritérium systémovosti.

Pokud k výrazu *a* existuje konkurenční synonymní výraz *b* a pokud výraz *b* frekvencí výskytu mnohonásobně nepřevyšuje výraz *a*, pak oba synonymní výrazy lze v případě alespoň střední frekvence jejich výskytu pokládat za gramatické pouze na základě tohoto zjištěného úzu.¹⁵ Např. z poměru 255 dokladů tvaru *věžni* : 645 dokladů tvaru *věžňové* v témže korpusu lze usoudit na gramatičnost obou těchto synonymních variantních pádových tvarů, a to i kdyby podobný typ alternace jinde neexistoval, byl nesystémový, a tedy v tomto případě i nefunkční. K tomu, abychom úzus brali za dostatečné kritérium gramatičnosti může stačit i relativně vyrovnaný poměr při nižší frekvenci; např. *ptácci* 44 : *ptáčkové* 27.

Pokud k výrazu *a* existuje konkurenční synonymní výraz *b* a výraz *b* mnohonásobně převyšuje frekvencí výskytu výraz *a*,¹⁶ je třeba při rozhodování o gramatičnosti výrazu *a* aplikovat *k r i t é r i a f u n k č n o s t i a / n e b o s y s t é m o v o s t i*. Výjimečně se asi stane, že objevíme případ, kdy nějaký výraz určitého typu (určité

¹² Srov. Trávnickovo (1942, s. 129): „Obecný zvyk je nejvyšší rozhodčí v jazyce“; ten dává jazykovému výrazu „rozhřešení od hříchů“. Trávniček užívá slova *zvyk*, totožného s dnešním *úzus*, podobně jak to navrhuje v tomto článku: v jednom smyslu je úzus (zvyk) „obecné užívání“ jazykového výrazu celým jazykovým společenstvím, ve druhém smyslu je pro Trávnička úzus – v naší interpretaci – jakýkoli opakovaný výskyt jazykového výrazu v parole; neboť Trávniček říká, že opakem obecného úzu je úzus značně omezený. Ten nemůže být brán za kritérium jazykové správnosti, pokud ovšem nejde o výraz, jehož „sama podstata má za přirozený následek velmi řídké užívání...“ (ibid., s. 130).

¹³ F. Daneš ovšem kritéria noremnosti, adekvátnosti k funkcím a systémovosti vykládá jako atributy spisovného jazyka, nikoli jako atributy gramatičnosti.

¹⁴ Sama otázka „existence“ jazykového výrazu je ovšem teoreticky velmi náročná a bude třeba ji průběžně neustále znovu nastolovat a pokoušet se o její řešení. Před vznikem korpusů se ovšem tato otázka nejen neřešila, ale ani nenastolovala. V dřívější studii (Štícha, 2006, s. 18) na příkladu reálné i potenciální variantnosti pádových koncovek ukazujeme, že absolutní absence úzu je mnohdy jediným kritériem negramatičnosti tvaru, který lze pokládat za systémový (např. negramatický systémový tvar *lesu* proti gramatickému tvaru *hlasu* jako gen. sg.). Předpokládanou „absolutní absenci úzu“, jejíž předpoklad opíráme o absenci dokladů ve velkých korpusech, lze pravděpodobně v mnoha (zdaleka však ne ve všech) případech pokládat za jediné kritérium „neexistence“ výrazu v daném jazyce. Problém lze někde řešit např. takto: V gramatickém systému češtiny (stručně, v češtině) existuje u tvrdých neživotných maskulin tvar gen. sg. s koncovkou *-u*; v současné češtině však neexistuje tvar gen. sg. *lesu*.

¹⁵ V takovém případě budou ovšem zpravidla oba synonymní výrazy zároveň zhruba stejnou měrou funkční a systémové.

¹⁶ Např. spojení *kteří vrcholí* má v SYN2005 154 dokladů a nominalizační adjektivum *vrcholící* 476 dokladů. Spojení *kteří vyvrcholí* má 963 dokladů, avšak nominalizační adjektivum *vyvrcholící* má pouze 2 doklady.

kategorie) není v běžném úzu, je však užíván okazionálně, je komunikativně funkční, ale jeho systémovost je sporná, slabá či nulová. Tyto vlastnosti má – jak jsme ukázali výše – perfektivní přítomné slovesné adjektivum vztažené na referenční dobu minulou; např. *Řekl mi to známý přijedoucí včera*. Gramatičnost a akceptabilita takových výrazů bude nejvíce sporná. Mohli bychom ovšem v případě velmi slabého úzu, tj. minimální frekvence daného výrazu, učinit funkční hledisko, bude-li zjevné, rozhodujícím kritériem.¹⁷

Pokud shledáme, že okazionální výraz s minimální frekvencí je komunikativně funkční i systémový, neměli bychom s jeho prohlášením za gramatický příliš váhat. Je to i případ perfektivního přítomného slovesného adjektiva (*udělající*) vztaženého na referenční dobu přítomnou.

LITERATURA

- ČMEJRKOVÁ, S. (2006): E-čeština. *Čeština doma a ve světě*, 2006 (1–4), s. 4–15.
- DANEŠ, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: J. Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- DOKULIL, M. – HORÁLEK, K. – HŮRKOVÁ, J. – KNAPPOVÁ, M. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny, 1: Fonetika – Fonologie – Morfonologie a morfeika – Tvoření slov*. Praha: Academia.
- DVOŘÁK, E. (1983): *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (1981): *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A. (2002): *Stručná mluvnice česká*. Praha: Fortuna.
- JELÍNEK, M. (2003): Transpoziční verbální adjektiva aktivní. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada A 51*. Brno: Masarykova univerzita, s. 113–123.
- KARLÍK, P. (2003): K vnitřní struktuře českých participií. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity, řada A 51*. Brno: Masarykova univerzita, s. 133–145.
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.) (1995): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J. (eds.) (1986): *Mluvnice češtiny, 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- NEBESKÁ, I. (2002): Úzus. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 516.
- ŠTÍCHA, F. (1996): Nad novou Příruční mluvnici češtiny. *Naše řeč*, 79, s. 252–265.
- ŠTÍCHA, F. (2001): Kritéria gramatičnosti (Korpus jako argument a inspirace). *Slovo a slovesnost*, 62, s. 161–175.
- ŠTÍCHA, F. (2006): Jaké jsou možnosti a meze české gramatiky? In: F. Štícha (ed.), *Možnosti a meze české gramatiky*. Praha: Academia, s. 13–35.
- TRÁVNÍČEK, F. (1942): O jazykové správnosti. In: B. Havránek – J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poesii*. Praha: Družstevní práce, s. 105–228.
- TRÁVNÍČEK, F. (1951): *Mluvnice spisovné češtiny, 2*. Praha: Slovanské nakladatelství.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
 Letenská 4, 118 51 Praha 1
 <sticha@ujc.cas.cz>

¹⁷ Tento postoj je opět v souladu s Trávníčkovým názorem, že „úkonná [tj. funkční, pozn. F. Š.] správnost vládně nad správností tvarovou“ (Trávníček, 1942, s. 125).